

Modern Osmanlı Diplomasisine Geçiş Sürecinde Kıbrıs (1876-1908) Cyprus in the Process of Transition to Modern Ottoman Diplomacy (1876-1908)

Tuğrul ÖZCAN*

Özet

Kıbrıs, XIX. yüzyılda başta Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD olmak üzere birçok yabancı devlet tarafından takip edilen bir coğrafyaydı. Bu coğrafya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla Rusya-İngiltere arasındaki rekabetin odak noktası oldu. Bu dönemde Rusya, Doğu Anadolu; İngiltere de Kıbrıs adası üzerinde söz sahibi olmasına rağmen bunlar, Ermeni meselesini uluslararası kamuoyunun gündemine getirerek Osmanlı Devleti'ni uzun süre meşgul ettiler. Her türlü tedbire başvurmalarına rağmen meydana gelen toplumsal ve siyasi olayların önünü alamayan Osmanlı Devleti, diplomatik açıdan çoğu zaman Batılı devletlerin baskısına ve tehdidine maruz kaldı. Bu ortamda başta Ermeniler olmak üzere çoğu Hristiyan ahalî, Batılı devletlerden aldıkları cesaretle Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerinde terör faaliyetlerinde bulundular. Bu makalede, bahsedilen gelişmeler doğrultusunda 1876-1908 yılları arasında Kıbrıs'la ilgili meydana gelen diplomatik gelişmeler ele alınmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Ayastefanos Antlaşması, Berlin Antlaşması, Osmanlı Diplomasisi.

Abstract

Cyprus in the 19th century was attractive for many states such as Russia, United Kingdom, France, the United States of America. San Stefano and Berlin treaties signed after Ottoman-Russian War (1877-1878) treated Cyprus as well, since its geographical position made it attractive both to Russia and the United Kingdom. During this period, despite almost all precautions, Ottoman Empire was not enable to prevent social political events, which were mainly a result of different diplomatic treatments and pressure from west countries. In these circumstances, some Christian groups, like Armenians encouraged by some European states displayed destructive activities in various parts of the Ottoman Empire. In this article, we will discuss the diplomatic developments and their outcomes related to Cyprus during the period Abdulhamid II.

Key Words: Cyprus, The Treaty of San Stefano, Treaty of Berlin Ottoman's Diplomacy.

Giriş

XVII. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerarasında kendiliğinden oluşan bir sistem uluslararası politikaların uzun süre belirleyicisi oldu. Bu devletleri oluşturan toplulukların birçoğu aynı tarihî ve kültürel gelenekleri paylaşmakta, bu durum da onların arasında psikolojik ve sosyolojik bir bağ meydana getirmekteydi. Buna rağmen bu devletlerin her biri, takip ettiği diplomasiyle askerî ve siyasi başarılarını taçlandırmanın peşindeydi. Bu tür ilişkilerde başarının temel unsuru olarak diplomatlar ön plana çıkmaktaydı (Tuncer, 2005: 57). Diplomatların görevlerinde karşılaştıkları belirsizlikler ya da başarısızlıklar, devletlerin savaşa başvurma yollarını daima açık tutmaktaydı. Böyle bir olasılık, uzlaşmaz gibi gözükken tarafları çoğu zaman mantıklı davranmaya sevk etmekteydi. Böylelikle karşılaşılan sorunlar; askerî güçle değil, masa başında yapılan görüşmelerde tarafların performanslarına bağlı olarak çözüme kavuşturulmaktaydı (Feller, 1975, s. 820).

Kırım Savaşı'ndan sonra imzalanan Paris Barış Antlaşması ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, devletlerarası sorunların çözümünde diplomasinin ne kadar önemli bir araç olduğunu açıkça ortaya koydular. Bu dönemde masa başında başarı kazananlar, diplomatları tarafından en iyi temsil edilen İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya gibi devletlerdi. Osmanlı diplomatları, oldu-bittiye getirilerek bu antlaşmalara imza atmak zorunda kaldılar (Kıbrıs Türk Kültür Derneği, 1984, s. 8; Uçarol, 1978, s. 231). Babiâli, bu imzalarla birlikte birçok açıdan güçlük çekeceği zorlu bir sürecin içine girmiştir. Bu süreç kısmi değişikliklerle birlikte günümüze kadar ulaşmıştır. İşte bu

* Yrd.Doç.Dr., Ordu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, tugrulozcan55@hotmail.com.

makaleyle Kıbrıs örneğinden yola çıkarak bugün ile geçmiş arasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ve idari perspektifle Osmanlı diplomasisi ve bu diplomasinin sonuçları ele alınmak istenmiştir.

XIX. yüzyılda diplomasi, Osmanlı Devleti için her zamankinden daha önemli hale geldi. Bu yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin *en uzun* ve yorucu yüzyılıydı. Çünkü mevcut askerî güç, devletin topraklarını savunmada ve çıkarlarını korumada Avrupalı devletleriyle mukayese edildiğinde çok zayıf kalıyordu (Ortaylı, 2016). Örneğin XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir politika izleyen İngiltere, bölünmesine karşı olmakla birlikte, Osmanlı topraklarında bazı topluluklara özerklik verilmesi düşüncesini destekliyordu (Graves, 1999, s. 8; Karal, 1994, s. 116-119, 229-230). Rum isyanı sırasında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin aleyhinde politik tutum ortaya koymasını söz konusu devletin başbakanı Stratford Canning şu şekilde değerlendiriyordu (Binark, 2005, s. 24):

İngiltere'nin niyeti Rusya'yla uzlaşmak değil. Bağımsızlık kazanacağı açık bir şekilde belli olan Yunanistan'ın Rusya'ya borçlu olması yerine Akdeniz'de kendilerine dost bir devlet olarak İngiltere'ye yakınlaşması İngiltere açısından daha doğru ve gerçekçidir.

S. Canning: “*Babiâli, tebaası olan bir kısım Ortodoks'un Rusya ile temasına müsaade etmemeli. Ortodoks tebaanın Rus çarlığının himayesine girme yönünde gelen isteklerine Babiâli, müsaade etmemeli.*” şeklinde tavsiyeleriyle Osmanlı Devleti'ni baskı altına almaya çalışıyordu (Karal, 1994, s. 229). İngiliz bürokrati olan Chatham'ın da “*Osmanlı Devleti'nin varlığını korumasının İngiltere için son derece önemli olduğuna inanmayan bir kimseye ben asla itibar etmem.*” şeklindeki sözlerinden İngilizlerin doğu politikasında ne kadar değişken olduğunu ortaya koyuyordu. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı değişken bir politika izlemesinin sebebini J. Russel ise şöyle özetliyordu: “*Biz Rusya'yı Tuna Irmağı kıyılarında durdurmayı başaramazsak gelecekte İndus Irmağı kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız.*” İngiltere'nin Osmanlı politikasını belirleyen temel sebep -Russel'in de ifade ettiği gibi- Rusya'nın bölgedeki varlığı ve faaliyetleriydi (Yücel ve Sevim, 1992, s. 272-273).

Geleneksel Diplomasiden Modern Diplomasıye Geçiş

Üst üste karşılaştığı askerî ve siyasi başarısızlıklar sebebiyle Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda oldukça zor bir dönem geçirdi. Bu yüzyılda alınan başarısızlıklar, devlet meselelerinin antlaşma, taahhüt ve öngörülen ıslahat programları gibi vasıtalarla uzamasına yol açtı ve yalnızca askerî güce dayanarak devletin varlığının ve çıkarlarının korunacağını ortaya çıkardı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin diplomaside uzlaşmacı bir tutum takınmasına yol açtı. Diplomatik uzlaşmacılık, bir kısım idareciye göre devletin ayakta kalması için ön koşul, bir kısmına göre de Avrupa'nın desteğinin sağlanması açısından Babiâli için vazgeçilmez bir gereklilikti (Davidson, 2000, s. 849).

Osmanlı Devleti açısından diplomatik uzlaşmayı belirleyecek kaidenin ne olacağı da aslında çözüme kavuşturulması gereken bir meseleydi. 1807'de Reis Efendi özetle “Hükümetin yapısı ve içtihadı, İslamiyet'in öngördüğü şer'i kaidelerine bağlıdır. 1806-1812 yıllarında Ruslarla bir savaş yapıldı. Rusya'nın riyakârlığına, Babiâli tarafından Müslümanlık kaidelerinden ortaya çıkan bir güçle karşı çıkıldı. Bundan sonra da artık böyle tavır içerisinde olan devletlere karşı aynı şekilde karşı konulmalıdır.” şeklinde yaptığı bir değerlendirmeye 1812-1839 yılları arasında diplomatik uzlaşma konusunda Babiâli'nin genel yaklaşımını ortaya koydu (BOA, HAT, 6971, 16/Z/1221). Bu dönemde İslami kaidelere dayalı yaklaşımlar konusunda karşılaşılan ısrarlı tutumlar, Tanzimat Fermanı'ndan sonra azalmaya başladı. Kırım Savaşı'nda Avrupalı devletlerle varılan işbirliği ve dönemin hassasiyeti Osmanlı diplomasisini geleneksellikten büyük oranda uzaklaştırmaya başladı. Hatta Kırım Savaşı sırasında Paris elçiliğinde bulunan Mehmet Cemil Paşa, çoklu diplomatik görüşmelerde Osmanlı padişahının *Osmanlı'nın / Türklerin devlet başkanı* olarak takdim edilmesi konusunda Fransız Hariciye Nazırıyla bir görüşme yaptı. Bu gelişme, Osmanlı diplomasisinde modernizmin başlangıcının

işaretiydi. Zaten 1836'dan itibaren Avrupa tarzı bir nezaret sisteminin tesisi de bu durumun bir ürünüydü (Davidson, 2000, s. 850-852, 854; Kuran, 1968).

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı diplomasisinin dayandığı temel esas, zorunlu olmadıkça uluslararası toplantılara katılmaktan kaçınmaktı. Ancak bazı devlet adamlarına göre; uluslararası toplantılarda Babiâli diplomatları vasıtasıyla temsil edilmese dahi Avrupa'nın büyük devletleri Osmanlı Devleti aleyhine bazı kararlar alabilmekteydiler. Bu yüzden onlar, Osmanlı Devleti'nin bahsedilen türdeki toplantılara temsilcileri vasıtasıyla katılması gerektiğini düşünmekteydiler (BOA, HR.SYS, 10336/55, 12/Ra/1286; Davidson, 2000, s. 858). 1853-1856 yılları arasında meydana gelen Kırım Savaşı ve bu savaşı izleyen dönemde Avrupa devletleri arasına katılmak için büyük çaba harcayan Osmanlı Devleti, 13 Temmuz 1841'de Londra Konferansı'nın imzalandığı günlerde gösterdiği diplomatik başarılar sayesinde Avrupa devlet sisteminin aktif bir katılımcısı olmayı başardı. Nitekim Paris Kongresi'ne davet edilen Osmanlı Devleti, yapılan görüşmelerin sonunda 30 Mart 1856'da akdedilen barış antlaşmasıyla bir Avrupa devleti sayıldı ve böylelikle Avrupa devletler hukukuna dâhil oldu (Mahmud Celâleddin Paşa, 1326, s. 18; Davidson, 2000, s. 853). Paris Barış Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın güvencesi altına alındı. Kont Orloff'un bu konudaki hassasiyeti üzerine İngiltere hükümeti tarafından görevlendirilen komiserler, antlaşma maddelerinin dışında herhangi bir işlem tahsis edilip edilmediğini kontrol ve emlak-ı mahsusanın ne durumda olduğunu tespit etmek için bizzat Rus ordusunun boşalttığı Baserabya'ya gittiler ve böylece Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde haksız bir çıkar elde etmesini önlemek istediler (BOA. İ.HR, 6703, 27/N/1272).

Paris Barış Antlaşması'nın Osmanlı Devleti açısından diplomatik bir başarı olup olmadığı hususunda birbirinden farklı değerlendirmeler mevcuttur. Fransız diplomat Antoine Agénor Gramont'a göre; Osmanlı Devleti'yle Girit konusunda yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle Yunanistan'ın Paris Antlaşması'nın yapıldığı toplantıya davet edilmemesi, Osmanlı Devleti açısından büyük bir diplomatik kazançtır. Oysa Osmanlı diplomatlarına göre; Avrupa dairesi içerisinde eşit haklara sahip olmalarına rağmen kendilerine adil davranılmamış, Osmanlı topraklarında yabancılara özel haklar tanıyan kapitülasyonlar devam ettirilmek istenmiştir (Davidson, 2000, s. 813-186). Bu yüzden Osmanlı Devleti, Paris Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Londra Büyükelçisi Kostaki Musurus Paşa aracılığıyla İngiliz kamuoyunu yönlendirmeye çalıştı (Şafak, 2006: s. 46). Kostaki Musurus Paşa, Londra'da *mitingler* yapmak ve "*Devlet-i Âliyye lehinde vükelâya adres nâmi ile ma'rûf kâğıdlar göndermek*" suretiyle kendisine verilen talimatın gereğini yerine getirmeye çalıştı. Onun Londra'da yürüteceği faaliyetler için özel bir bütçe dahi oluşturuldu (BOA, HR.SYS, 903/26, 04/Za/1269).

1858'de Avrupa gazetelerindeki manşetlerden dolayı Babiâli, tüm Osmanlı dış temsilciliklerinde düzenli haber bültenlerine haber akışı sağlayacak ve gündemdeki soruları akıllıca yanıtlayacak basın yayın büroları açtırdı. Osmanlı diplomatları bu dönemde, Babiâli lehine uygun makaleler basılması için Avrupa gazete yöneticilerine nasıl ulaşılacağını ve basının faydalarını öğrendiler. Örneğin Londra'da görev yapan Osmanlı büyükelçileri, Reuters gibi güçlü yayın kuruluşlarına güncel haberler ulaştırmak için yoğun bir çaba içerisine girdiler. Hariciye Nazırlığı yaptığı dönemde Fuad Paşa'nın yurtdışındaki Osmanlı temsilciliklerine gönderdiği bir talimatında "*Babiâli'nin ilk ve en önemli amacı, devletin kendisini koruması olmalı.*" şeklinde geçen ifadesi Babiâli tarafından belirlenen diplomatik çerçeve konusunda hassasiyetini açıkça ortaya koymaktaydı (Davidson, 2000, s. 850, 858-859).

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı diplomasisinin geldiği nokta şuydu: "*Kendimizi korumak ve kollamak, dışlanmaktan daha elzemdır.*" (Ali Fuad, 1928: 118). Dönemin bürokrat ve diplomatlarına göre, bu diplomatik çerçevenin gerçekleşmesi büyük ölçüde Osmanlı

Devleti'nin din ve ırk ayrımı yapmaksızın tüm tebaasını kanun önünde eşit görmesiyle sağlanabilirdi (BOA, HAT, 6971, 16/Z/1221). Bu durumu, lehine çevirmek isteyen İngiltere, özellikle Rusya'ya karşı bir avantaj sağlamak için Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki topraklarda cereyan eden askerî, siyasi ve sosyal her türlü gelişmeyi yakından takip etmeye başladı. Nitekim Babiâli, diplomatik metotlar açısından kısa sürede kendisini çağdaş Avrupa standartlarına uydurmak zorunda olduğunu fark etti. XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin kullandığı en etkili diplomatik metot ise Avrupalı büyük devletlerin desteklerini almaktı (Karal, 2007, s. 130-131; Davidson, 2000, s. 857).

II. Abdülhamid, ciddi oranda toprak ve nüfus kaybına yol açan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve onu takip eden dönemde devleti, iyi yönetmek için büyük bir çaba sarf etti. Onun döneminde yoğun nüfuslu olmasa da Osmanlı Devleti üç kıtaya ulaşan geniş topraklara sahipti. Ancak bu kadar geniş bir coğrafyada Osmanlı Devleti'nin gerçek manada siyasi, sosyal ve ekonomik açılardan dikkate değer bir gelişme göstermesi büyük oranda Batılı devletlerin desteğine bağlıydı. Çünkü savaştan yeni çıkan Osmanlı Devleti'nin hazinesi oldukça zayıf ve ordusu da dış tehditlere karşı koyabilecek durumda değildi. Yaşanan iç karışıklıklar, Batılı devletlere diplomatik yollarla Osmanlı Devleti'ne müdahale etme fırsatı vermekteydi (*Feroz ve Yasamee*, 1999, s. 223-224). Bu yüzden Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid döneminde diplomatik açıdan birçok Batılı devletle temasa girmek zorunda kaldı. Bu dönemde bizzat II. Abdülhamid tarafından Rus tehlikesine karşı yardım almak amacıyla Avrupa devletlerinin idarecilerine çok özel ve etkileyici mektuplar yazıldı (BOA, HR.SYS, 50069/12, 16/Z/1221; Davidson, 2000, s. 859; *Feroz vd.*, 1999, s. 224).

II. Abdülhamid döneminde Avrupa'daki Osmanlı diplomatları, görev süreleri boyunca diplomatik usulleri, protokol formalitelerini ve bazı diğer pratik uygulamaları öğrenmeye çalıştılar; yabancı dillerini -özellikle Fransızca'yı- geliştirdiler. Böylece Batı dillerini bilen ve konuşan elçiler vasıtasıyla *Avrupa topluluğuna* çok daha kolay kabul edileceği düşüncesiyle hareket eden Osmanlı Devleti artık batının üstünlüğünü tanıdı ve orada uygulanmakta olan diplomasi yöntemini de aynen benimsedi (Tuncer, 2005, s. 57).

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Hariciye Nazırları ve büyükelçiler; batılı diplomatların ve bürokratların beyan ettikleri haberleri birer nüshalarını temin ederek arşivlediler. Bunlar bazen Batılı devlet adamlarının resmî diplomatik notlarının yanında gayri resmi önerilerini dahi arşivlerine aldılar ve 1885'ten itibaren haberleşmede kullandıkları telgraf sayesinde yazışmaları hızlandırdılar. Bu gelişmelerin sayesinde haberlerin dosyalanması, gideceği yerler için özel veya genel olarak numaralandırma yapılması, haber özetlerinin yazılması telgraf sisteminden sonra Hariciye Nezareti'nde yaygınlaştı. Hariciye Nezareti'nde bünyesinde evraklar kartonlara yerleştirilerek batılı modern manada fakat biraz da özgün belge yönetimine başlandı (Davidson, 2000, s. 860-861).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Müzakereler Döneminde Kıbrıs

Rusya, 19 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açma kararını bir beyanname ile Avrupa devletlerine bildirdi. Bu beyanname Babiâli'nin Avrupa devletlerinin verdiği nasihatlere uymadığı, Hristiyanlar konusunda taahhüt ettiği şeyleri yerine getirmediği; artan karışıklıklar sebebiyle Rusya'nın Balkanlardaki menfaatlerinin zedelendiği gibi konulara yer verildi. 23 Nisan 1877'de de Rusya, İstanbul'da bulunan elçisi vasıtasıyla Babiâli'ye Osmanlı Devleti'yle siyasi ve diplomatik ilişkilerini kestiğini bir notayla ilan etti (Mahmud Celaleddin Paşa, I, 1327, s. 54).

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmasıyla Avrupa'nın büyük devletleri tarafsızlıklarını ilan ettiler. Sadece İngiltere, Rusya'nın ileri sürdüğü savaş sebeplerini haklı görmediğini açıkladı ve bu devletin tek başına Balkanlardaki Hristiyanların durumunu ıslah etmek için silaha sarılmasını Paris Antlaşması'na aykırı buldu. Buna rağmen İngiltere,

Rusya'dan İstanbul'un işgal edilmeyeceğine dair aldığı teminat sebebiyle de tarafsızlığını sürdürme kararı aldı (Karal, VIII, 2007, s. 57). Ancak Plevne'nin düşmesinden sonra Rus ordusunun İstanbul'a girme ihtimali üzerine İngiltere tarafsızlığını bozdu. Osmanlı Devleti ile birlikte Rusya'ya karşı savaşılmaya cesaret edemeyen İngiltere, Avusturya'nın desteğini aldı. İngiltere, Babiâli'ye İngiliz vatandaşlarının güvenliğini sağlamak amacıyla İstanbul'a bir filo göndermek istediğini bildirdi. Babiâli, bu isteği Rusları kızdıracacağı ve İstanbul'a girmek için kısırtacağı düşüncesiyle reddetti. Buna rağmen İngiliz filosu, 14 Şubat 1878'de Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Marmara Denizi'ne giriş yaptı (Türkgeldi, 1987, s. 24-25). Hatta İngiliz filo komutanı Babiâli'den, 12.000 askerini Yeşilköy'e konuşlandırmak için izin istedi (*Osman Nuri Ergin*, I, 1327, s. 352-354).

Savaş boyunca büyük bir savunma yapan ve kısmen de başarılı olan Osmanlı Devleti Plevne'nin düşmesiyle ümidini kaybetti. Bu yüzden II. Abdülhamid'in emriyle “*devletin itibar ve hukukunun muhafazası ve yabancılardan devlet işlerine ve bilhassa Hıristiyan tebaaya müdahalesine izin verilmemesi*” esasına dayanan bir barışın yapılması için Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlere aracılık yapmaları için başvuruldu. Nitekim barış esaslarının görüşüldüğü Kızanlık'ta taraflar arasındaki müzakereler başladı (Karal, VIII, 2007, s. 57-58, 64). Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasıyla ortaya çıkan durum özetle şöyleydi (Mahmud Celâleddin Paşa, III, 1327, s. 91-105; Türkgeldi, 1987, s. 45-54):

- Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın toprakları genişledi ve bunların her biri, birer bağımsız devlet oldular.
- Rusya; Kars, Ardahan, Batum ve Baserabya'yı topraklarına kattı.
- Bosna-Hersek, Rusya ve Avusturya'nın kontrolünde ıslahat yapılması kaydıyla Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir statü kazandı.
- Bulgaristan, özerklik elde etti ve toprakları büyük ölçüde genişletildi.
- Ermeni sorunu uluslararası bir toplantıda ilk kez gündeme getirildi ve Osmanlı Devleti'ne Ermeniler lehinde ıslahat yapılması kabul ettirildi.
- Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş tazminatı ödemesi kararı alındı.

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde “Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyaletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği ıslahat ve tensikati vakit kaybetmeksizin icra edeceğini ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini koruyacağını taahhüt eder.” şeklinde geçen ifadeyle Anadolu'da, Rusya'nın desteğiyle bir Ermeni devletinin kurulması için gereken şartlar oluşturulmaya çalışıldı (Karal, VIII, 2007, s. 130-131).

Ayastefanos Antlaşması, İngiltere'yle Avusturya'yı oldukça rahatsız etti. Rusların, İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinde söz sahibi olması; yeni kurulan Büyük Bulgar Prensiği vasıtasıyla da sıcak denizlere inme imkânının artması; Kars yönünden Basra Körfezi'ni, Hindistan'a giden yolu ve Suriye üzerinden Süveyş Kanalı'nı kontrol edebilecek bir avantaj elde etmesi hem İngiltere'yi hem de Avusturya'yı endişelendirdi. Özellikle Ege Denizi'ne açılan koridorun Rusların kontrolüne geçme ihtimali Avusturya'yı korkuttu. Tuna Nehri vasıtasıyla Karadeniz'e çıkmak ve Dalmaçya kıyıları üzerinden Selanik'e ulaşmak Almanya'nın birliğini sağlaması üzerine bütün yayılma hedeflerini Osmanlı topraklarına yönelten Avusturya açısından önemliydi. Ayrıca Rusya'nın Balkanlardaki Panislavist politikası da Avusturya'nın toplumsal dinamikleri açısından bir tehditti. Bu yüzden hem İngiltere hem de Avusturya, eğer Ayastefanos Antlaşması'nda bir tadilata gidilmezse Rusya'ya karşı savaş ilan edebileceklerini açıkladı. İngiltere ile Avusturya'nın yaptığı bu açıklama, Babiâli'yi sevindirdi. İngiltere ve Avusturya'nın ileride yapılacak olan konferansta Osmanlı Devleti'nin yanında olacağını düşünen Babiâli, bir süre sonra yanıldığını anladı. Çünkü Avusturya, Balkanlardaki

Rus nüfuzunu kırmak ve bir denge oluşturmak için Osmanlı Devleti'nden Bosna-Hersek'i talep etmekteydi (Karal, VIII, 2007, s. 57-73).

İngiliz Büyükelçisi Henry Layard, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'tan 23 Mayıs 1878 tarihli bir telgraf talimatı aldı. Bu talimat özetle şöyleydi (Kurat, 1968, s. 83-84):

Elinizden gelen tüm gayretle sunduğumuz şartların Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi için ısrar et. İngiliz hükümeti tarafından teklif edilen ittifak anlaşmasının padişahın ordusu ve kuvvetinin kaynağını teşkil eden Anadolu'yu güvenlik altına alacağını, eğer padişah İngiltere'nin iyi niyetinin devam ettiğini görmek istiyorsa kendisine yapılan teklifi tereddüt etmeden onaylaması gerektiğini bildir. Biz Rusya'yla askerlerini İstanbul civarından çekmesi ve özerk Bulgaristan prensliğinin Balkan dağlarının kuzeyinde kalması hususunda anlaşmaya varmak üzereyiz. Eğer padişah bizim şartlarımızı kabul etmek istemezse o zaman İngiltere girmiş olduğu müzakerelere devam etmeye lüzum görmeyecek ve bu durumda süreç, Osmanlı Devleti'nin aleyhine işleyecektir. Padişaha iki gün içinde yazılı bir taahhütname vermesini ve son derece ketum davranması gerektiğini bildir.

H. Layard, Lord Salisbury'in talimatı üzerine Yıldız Sarayı'na giderek Bahriye Nazırı ve Mabeyn Müşiri Said Paşa'ya İngiltere'nin Osmanlı Devleti'yle bir ittifak anlaşması yapmak istediğini bildirdi. H. Layard, yaptığı anlaşma teklifinin Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi durumunda İngiltere'nin Berlin Konferansı'nda görüşmelere temsilci göndermeyeceğini ve Osmanlı Devleti'nin yanında yer almayacağını ve orada çoğunluğun aldığı karara aynen uyacağını belirtti (Hariciye Nezâreti, 1335, s. 4-5). H. Layard, Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'yla yaptığı görüşmede de Ayastefanos Antlaşması'nın İngiltere tarafından yok sayılarak Türkiye'nin lehine bir anlaşma hazırlanacağını; Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum dışında başka bir yeri işgal etmeye kalkışması hâlinde İngiltere'nin bunu engelleyeceğini ifade ederek bunların karşılığında Osmanlı tabiiyetindeki Hristiyanlara yönelik bir ıslahat yapılmasını ve Kıbrıs adasının idaresinin de İngiltere'ye verilmesini teklif etti (Nabi ve Rumbeyoğlu, 1334, s. 6). Ona göre Osmanlı Devleti'nin İngiltere tarafından himaye edilmesi konusundaki taahhüdü iki amaca hizmet edecekti:

1) Rusya'nın askerî müdahaleler yoluyla yayılmasının önlenmesi (ki bu durumda Rusya, Osmanlı Devleti'nin arkasındaki gücü karşısına almak istemeyecek)

2) Küçük Asya'da Osmanlı hâkimiyetinde bulunan tebaaya Osmanlı Devleti'nin hızlı bir çöküşün kurbanı olmayacağı şeklinde bir mesaj verilmesi (Şahin, 2016, s. 169).

Said Paşa, 25 Mayıs 1878'te H. Layard'ı II. Abdülhamid'le görüştürdü. H. Layard görüşme sırasında II. Abdülhamid'e özetle şu hususları bildirdi (Hariciye Nezâreti, 1335: 5-6; Türk geldi, II, 1987, s. 94-95):

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin durumunu çok iyi bilmekte ve onun iyiliğini istemektedir. Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın tehditlerine karşı koyabilecek bir gücü yoktur. İngiltere ise müttefikini Rus tehdidinden korumayı istemektedir. Ancak İstanbul'a ve Osmanlı topraklarına en yakın İngiliz donanması Malta Adası'ndadır. Bu ise acil bir durumda Rusya'nın müttefiklerine yardım etmesini güçleştirmektedir. Malta Adası'nın uzaklığı nedeniyle Kıbrıs Adası acil durumlarda Osmanlı Devleti'ne yardım edebilmek için geçici süreyle İngiltere'ye donanma üssü olarak verilmelidir. Buna karşılık Rumeli'de Balkanlara kadar olan yerler, Osmanlı toprağı olarak mevcut şekliyle korunacak ve korunmaya çalışılacaktır.

II. Abdülhamid, ilk anda İngiltere'nin, İstanbul elçiliği nezdinde yaptığı bu teklifine sıcak bakmadı. Fakat o, İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması'nın mevcut şekliyle geçerliliğini onaylayacağı ihtimali üzerine sonradan bu teklifi değerlendirmek için gündemine aldı. H. Layard'ın beraberinde getirdiği taslak antlaşma metni özetle şöyleydi (Hariciye Nezâreti, 1335, s. 9):

Eğer Batum, Ardahan ve Kars veyahut bunlardan birisi, Rusya'nın işgalinde kalıp da ileride adı geçen devlet kesin barışla tayin olunan arazinin dışında kalan Osmanlı memleketlerinden bir bölgeyi istila etmeye kalkışacak olursa İngiltere, anılan bölgeyi silah kuvvetiyle korumak için Osmanlı Devleti'nin yanında bulunmayı taahhüt eder. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Anadolu'da bulunan gayrimüslimlerin iyi idare ve himayeleri hakkında iki devlet arasında sonradan kararlaştırılmak üzere gerekli ıslahatın

yapılmasını İngiltere'ye vaat eder ve adı geçen devletin kendi şahadetinin yerine getirilmesi sebeplerini sağlamaya muktedir etmek üzere Kıbrıs adasını kendi tarafından tasarruf ve idare olunmak üzere adı anılan devlete tahsis ve tayini onaylar.

II. Abdülhamid'in direktifiyle oluşturulan bir komisyon, H. Layard tarafından sunulan anlaşma taslağını incelemeye aldı (Mahmud Celâleddin Paşa, III, 1327, s. 137). H. Layard'ın aceleci tavrına kuşkuyla yaklaşan II. Abdülhamid, anlaşmaya varılması konusunda ani karar vermekten kaçındı ve bu yüzden ondan Sadrazam Sadık Paşa ile ayrıntılı bir görüşme yapmasını istedi. Sadık Paşa, H. Layard'la görüşükten sonra II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarak doğu illerinde yapılması istenen ıslahatlar için: *"Biz zaten buraların bayındır hale getirilmesini istiyoruz."* diyerek Babiâli'nin bir toplantısında bu teklifin gündeme alınmasını sağladı (Türkgeldi, II, 1987, s. 95). Antlaşma metnine Saffet Paşa'nın önerisiyle İngilizlerin Kıbrıs'a Berlin Kongresi'nden sonra çıkmasına dair bir madde eklenmek istendiyse de H. Layard buna itiraz etti (Hariciye Nezareti, 1335, s. 6).

II. Abdülhamid, İngiltere ile yapılması düşünülen ittifak antlaşması konusunda tecrübeli bazı devlet adamlarının fikirlerini almak istedi. Bu sebeple eski sadrazamlardan Mehmed Rüştü Paşa'yı huzuruna çağırdı. Mehmed Rüştü Paşa, İngiltere'nin dayatması şeklinde Osmanlı Devleti'ne sunulan anlaşma teklifine karşı çıktı; Kıbrıs'ın geçici olarak da olsa İngiltere'ye verilmesinin ve Anadolu'da ıslahat yapılması maddelerinin kabul edilmesinin ülkenin parçalanmasına yol açacağını belirtti. Görüşmelerin uzaması ve antlaşma taslağının onaylanmaması sebebiyle H. Layard, kongrede İngiltere temsilcilerinin Osmanlı lehine çalışamayacağı tehdidinde bulundu (Mahmud Celâleddin Paşa, III, 1327, s. 137; Türkgeldi, II, 1987, s. 98). Bu baskıya rağmen II. Abdülhamid, anlaşma teklifinin Babiâli tarafından yeniden gündeme alınmasını istedi. Bunun üzerine toplanan kabine, Kıbrıs'ın İngiltere idaresinde ne kadar süre kalacağını belli olmaması ve Berlin Kongresi sırasında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan bir ittifak antlaşmasının duyulmasının Rusya'yı harekete geçirebileceği gerekçeleriyle çekimser kaldı. Bir kısım kabine üyesine göre Avusturya, bu antlaşmayı örnek göstererek Bosna-Hersek'i tamamen işgal edebilirdi. Bu yüzden toplantıda hazır bulunanlar, Rusya ne zaman Osmanlı Devleti'ne saldırırsa Kıbrıs'ın da o zaman İngiltere'ye verilmesi gerektiğine dair bir maddenin antlaşmaya eklenmesini istediler. Babiâli'nin bu teklifini sert bir üslupla reddeden H. Layard, kendisinin antlaşmaya madde eklemeye yetkisi olmadığını belirtti (Bozkurt, 2005, s. 56).

İngiltere, bir taraftan Osmanlı Devleti ile Kıbrıs üzerine görüşmelere devam ederken bir taraftan da Ayastefanos Antlaşması'yla kazandıklarını korumanın peşinde olan Rusya'yla 30 Mayıs 1878'de gizli bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre; Büyük Bulgaristan ikiye bölünecek, kuzeyde kalan bölüm bir prens tarafından, güney tarafında kalan bölge ise Osmanlı Devleti'ne tabi bir Hıristiyan vali tarafından yönetilecekti. Osmanlı Devleti'nde kalan Balkan ülkelerinde yapılması öngörülen ıslahatlar, büyük devletlerin de onayıyla gerçekleşecekti. İngiltere Rusya'nın Baserabya'yı almasını kınayacak ama herhangi bir fiili harekette bulunmayacaktı. İngiltere Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'da kalmasını kabul edecek fakat Rusya da Doğu Beyazıt'ı Osmanlı Devleti'ne geri verecekti (Kurat, 1964, s. 26).

İngiltere ile Rusya arasında sağlanan uzlaşmadan habersiz olan Babiâli, H. Layard'ın tüm baskılarına rağmen işi daha da yavaşlattı ve antlaşma tasarısına ek maddeler konulması noktasında ısrarlarını sürdürdü. Nihayet meclis, antlaşmanın yapılması konusunda fikir birliğine vararak imzalanması için Sadrazam'a ve Hariciye Nazırı'na gönderdi (Türkgeldi, II, 1987, s. 101-102). Onların da onayı alındıktan sonra, II. Abdülhamid'in de müsaadesiyle Berlin Kongresi henüz tamamlanmadan 4 Haziran 1878'de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Kıbrıs'la ilgili ittifak antlaşma imzalandı. Antlaşmada Osmanlı Devleti'ni Hariciye Nazırı Saffet Paşa, İngiltere'yi de İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard temsil etti (Shaw, 1983, s. 238; Türkgeldi, II, 1987, s. 102).

Kıbrıs'a dair Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan ittifak antlaşmasının metninde özetle; ada idaresinin İngiltere'ye bırakılması, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması gibi hususlar yer alıyordu. Buna göre, İngiltere Kıbrıs adasını Osmanlı padişahının adına idare edecekti. Giderlerden arta kalan gelirler, yıllık olarak Osmanlı hazinesine aktarılacak; Osmanlı Devleti adanın adalet, din ve eğitim kurumlarının idaresini sürdürecekti. Buna karşılık İngiltere, Rusların Osmanlı topraklarına saldırması hâlinde Doğu Anadolu'yu savunmak için Osmanlı Devleti'ne gerekli her türlü askerî ve siyasi yardımda bulunacaktı (Türkgeldi, II, 1987, s. 338-339; Günay, 2007, s. 116-124; Ünal, 2011, s. 31). Böylece İngiltere, hem Süveyş Kanalı'nı ve hayati önem taşıyan Hindistan yolunu korumak açısından önemli bir üs olan adanın idaresini ele geçirmiş hem de Ermeni Meselesi'ne kendi çıkarları doğrultusunda uluslararası bir hüviyet kazandırmış oldu (Uçarol, 1978, s. 33; Quataert, 2005, s. 102).

Kıbrıs'a dair ittifak antlaşmasının resmen imzalanmasına rağmen 5 Haziran'da 1878'de Babiâli adına, sadrazamlığa yeni atanan Saffet Paşa, H. Layard aracılığıyla İngiltere hükümetinden bazı taleplerde bulundu. Kıbrıs'taki Müslüman ahalinin miras taksimi ve evlenme gibi işlemlerini yürütmek için adada şer'î mahkemelerin devam ettirilmesini; vakıf malları, cami, okul, tekke ve mezarlıkların idaresi için Evkaf Nezareti tarafından belirlenen bir memurun adada kalmasına izin verilmesini isteyen Saffet Paşa, Osmanlı Devleti'ne ait emlak ve arazinin tasarrufu konusunda İngiltere'nin Babiâli'ye müdahale edilmemesi ve Kıbrıs adasına İngiltere tarafından yapılacak masrafların daha sonra Osmanlı Devleti'nden istenmemesi gibi taleplerini de dile getirdi (Hariciye Nezareti, 1335, s. 13). 11 Haziran 1878'de H. Layard, Evkaf Nezareti tarafından belirlenen bir memurun adada kalmasına izin verilmesi ile ilgili talebin, idarî açıdan sorun olacağı gerekçesiyle reddedildiğini bildirdi (Kurat, 1964, s. 88).

Bismarck'ın Avrupa'nın tüm büyük devletleri ile Osmanlı Devleti'ni 13 Haziran 1878'de Berlin'de toplanacak olan kongreye davet etmesiyle müzakere süreci başlatılmış oldu (Karal, VIII, 2007, s. 57-58). Kongre, nihayet Bismarck'ın başkanlığında toplandı. İngiltere'yi Salisbury ve Beaconsfield; Avusturya'yı Andrassy, Rusya'yı Gorçakof ve Şuvalof, Osmanlı Devleti'ni ise Aleksander Karatodori Paşa, Mehmet Ali Paşa ve Büyükelçi Sadullah Bey temsil ettiler. Büyük devletlerden Fransa ve İtalya da kongreye katıldılar. Yunanistan ve Romanya'ya ise, yalnız kendilerini ilgilendiren konularda sadece isteklerini bildirmek üzere kongreye katılmak hakkı tanındı.

Berlin Kongresi'nin başlamasından bir gün sonra -14 Haziran 1878'de- İngiltere'nin Rusya'yla gizli bir antlaşma yaptığının ortaya çıkması, müzakere sürecinde beklentileri yüksek olan Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye olan güvenini sarstı. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum sebebiyle İngiltere, H. Layard'dan padişah onayının alınarak Kıbrıs'a hemen çıkılmasını istedi. Hatta İngiltere filosunu 27 Haziran 1878'de Magosa açıklarına gönderdi. Saffet Paşa, H. Layard'a İngilizlerin adaya çıkmasının ancak Babiâli'nin İngiltere hükümetine sunduğu şartların antlaşmaya eklenmesiyle mümkün olabileceğini bildirdi. 1 Temmuz 1878'de zamanla yarışan H. Layard, Babiâli'nin altı maddelik şartını Kıbrıs üzerine yapılan ittifak antlaşmasına ekledi (Kurat, 1964, s. 88-89). Söz konusu şartlar özetle şöyleydi:

Adada halen olduğu gibi şer'î mahkeme kurulacak ve bu mahkeme adanın Müslüman halkına ait işlerde yalnız şer'î işlere bakmaya devam edecektir. Camilere, İslam mezarlıklarına, okullarına ve adada bulunan diğer İslam dinî kurumlara ait taşınır ve taşınmaz malları, İngiltere hükümeti tarafından atanacak bir memurla birlikte idare etmek üzere Evkaf Nezareti tarafından adanın Müslüman halkı içinden bir memur atanacaktır. İngiltere Devleti, idare masrafları çıkarıldıktan sonra, gelir fazlasını her yıl Babiâli'ye ödeyecek ve bu gelir fazlası son 5 yıllık 22.936 kese olarak kabul edilen ortalama gelir üzerine hesap edilecektir. Söz konusu gelir fazlası, sonradan usulüne uygun tahkik edilecek ve bunun toplamından son beş yılda devlete ve padişaha ait taşınmaz malların satılmasından ve iltizama verilmesinden toplanan para hariç tutulacaktır. Babiâli, Kıbrıs'ta bulunan devlete ve padişaha ait

taşınmaz malları serbestçe satabilecek veya iltizama verebilecek. Bunlardan toplanan para, belirtilen ada gelirlerine dâhil sayılmayacaktır. İngiltere, bayındırlık işleri ve diğer amme hizmetleri için gerekli ekilmemiş toprağı uygun bedelle almak için memurlarına gereken yetkiyi verebilecektir. Rusya, Ermenistan'da işgal etmiş olduğu diğer yerleri Osmanlı Devleti'ne geri verdiği takdirde Kıbrıs adası İngiltere tarafından tahliye edilecek ve 4 Haziran 1878 tarihli sözleşmenin hükmü kalmayacaktır (Hariciye Nezareti, 1335: 13).

Osmanlı devlet adamları H. Layard'ın telaşından yararlanıp, Kıbrıs üzerindeki ekonomik ve siyasî çıkarlarını koruyarak Müslüman halkın hukukunu da garanti altına almaya çalıştı ve bunda da kısmen başarılı oldu. Özellikle “*Rusya işgal ettiği Kars, Ardahan ve Batum'u geri verdiği takdirde 4 Haziran 1878 Osmanlı-İngiliz İttifak Antlaşması hükümsüz olacak ve İngiltere Kıbrıs'ı hemen boşaltacak.*” maddesi Osmanlı Devleti'ni rahatlatmıştı. Çünkü bu maddeyle Osmanlı Devleti, İngiltere'yle yapmış olduğu antlaşmanın sürekli olmadığını resmî kayıtlara geçirmiş oldu (Bozkurt, 2005, s. 68).

İngiltere, 1 Temmuz 1878'de öngörülen hususları, Babıâli'ye kabul ettirmeyi başarmıştı. Ancak 4 Haziran 1878'de asıl şekline kavuşan Osmanlı-İngiltere arasındaki ittifak antlaşmasının metni padişah tarafından henüz onaylanmamıştı. II. Abdülhamid, antlaşmadaki Asya topraklarında yapılması vaat edilen ıslahatların Osmanlı Devleti'ni İngiltere'ye karşı sorumlu tutan bölümüne hükümler haklarına hâle getireceği gerekçesiyle karşı çıktı (Kurat, 1964: 98). Bu yüzden II. Abdülhamid ileride İngiltere'nin müdahalesini engellemek için antlaşmaya “*hukuk-ı şahâneme asla hâle gelmemek şartıyla*” ibaresinin eklenmesini istedi. II. Abdülhamid'in isteği bu ibarenin, 13 Temmuz 1878'de İngiltere'yle yapılan ittifak antlaşmasına eklenmesine karar verildi. Böylece Babıâli'nin İngiltere'yle yapılan 4 Haziran 1878 tarihli ittifak antlaşmasının onaylanmasını geciktirme isteği sonuçsuz kaldı. (Bozkurt, 2005, s. 72).

İngiltere'nin Berlin Kongresi'ndeki temsilcisi Dışişleri Bakanı Salisbury, şayet Osmanlı padişahı, Kıbrıs ile ilgili ittifak anlaşmasına onayını hemen vermezse kongrede Osmanlı Devleti lehine hiçbir şey yapmayacağını; hatta Yanya, Tırhâlâ ve Girit gibi yerlerin Yunanistan'a verileceğini söyleyerek onay verilene kadar İngiltere'nin kongrede hiçbir girişimde bulunmayacağını tekrar etti. Salisbury, Osmanlı Devleti'yle İngiltere arasında Kıbrıs'a dair yapılan müzakereleri Berlin Kongresi'nin nihayete ermesine kadar gizli tutacaklarını ve Kıbrıs'a asker çıkartmayacaklarını ifade etti. İngiltere'nin beklediği padişah onayının 5 Temmuz 1878'de H. Layard'a verilmemesi durumunda, İngiltere gerekirse Kıbrıs'ı silah zoruyla işgal edeceklerini Babıâli'ye bildirdi. Sonunda Osmanlı Devleti ile İngiltere, Kıbrıs'la ilgili olarak savaş noktasına geldiler. Bir yandan İstanbul'a yaklaşan Rus, diğer yandan da İngiltere'nin Kıbrıs için silah kullanma tehdidi karşısında Osmanlı Devleti çaresiz kaldı (Bozkurt, 2005, s. 72-73). II. Abdülhamid ile İngiliz Elçisi H. Layard arasında 14 Temmuz 1878'de bir görüşme yapıldı ve bundan bir gün sonra baş kısmına kendi el yazısıyla “*hukuk-ı şahâneme asla hâle gelmemek şartıyla muahedenameyi tasdik ederim.*” ibaresini yazdığı 4 Haziran 1878 tarihli Osmanlı-İngiliz ittifak antlaşmasını onayladı (Türkgeldi, II, 1987, s. 110-111; Hariciye Nezareti, 1335, s. 16).

13 Haziran 1878-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında yapılan Berlin Kongresi 14 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması ile nihayete erdi. Bu antlaşmanın ortaya koyduğu sonuçlar özetle şöyleydi (Türk Tarih Kurumu, V, 2008, s. 110-141):

- Toprak bakımından küçülen Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne bağlanarak özerk bölge statüsüne kavuşturuldu. Bulgaristan'a verilen Makedonya ve Balkan Dağları'ndan Ege Denizi'ne kadar olan yerler ile muhtar eyalet statüsü verilen Doğu Rumeli Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Be eyalet siyasî ve askerî bakımdan Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaktı.

- Bosna-Hersek özerk bir bölge haline getirildi ve geçici olarak Avusturya idaresine verildi. Fakat bura, Osmanlı Devleti'nin toprağı sayıldı.

- Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandılar. Sırbistan ve Karadağ'ın toprakları da genişletilmiş oldu.
- Teselya, Yunanistan'a bağlandı (Serbestoğlu, 2014: s. 1078).
- Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakıldı.
- Osmanlı Devleti'nin, Rusya'ya tazminat ödemesi kararlaştırıldı.
- Osmanlı Devleti'ne Doğu vilayetlerinde Ermenilere yönelik ıslahat yapılması kabul ettirildi (Türkeldi, II, 1987: 67-69; Mahmud Celâleddin Paşa, III, 1327, s. 160-166).

İstanbul'da Fransız Elçisi Paul Gambon bir açıklamada “*Avrupa, ilk kez 1885'lere doğru Ermeni ihtilalini konuşmaya başlamıştır. Bu dönemde Ermeni ahalisi arasında şu iki basit düşünce ön plana çıkmıştır: Milliyetçilik ve özgürlük...*” demek suretiyle Ermeni Meselesi'ne duruma dikkat çekmiştir. Aynı şekilde Batılı bir diplomat olan Fridtjof Nansen ise “*Batılı devletler açısından Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'ni sıkıştırarak hükümetlerine çıkar sağlamak üzere etkili bir baskı aracı haline dönüştürülmüştür. Avrupalı diplomatların ve hükümetlerin, Ermeni meselesini ciddiye almadıkları üzüntü verici bir gerçektir.*” şeklinde sözleriyle konuyu farklı bir açıdan değerlendirmiştir (Ünal, 2011, s. 36).

İngiltere, gerek Ruslarla gerekse Osmanlı Devleti ile yaptığı gizli antlaşmalarla Rusya'ya karşı Anadolu ve Balkanlardaki çıkarlarını korudu ve böylece Berlin'de yapılacak antlaşmadan önce Rusları kuzeye uzaklaştırdı. Aynı zamanda da İngiltere, siyasî manevralar ve Rus tehdidiyle Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'a yerleşme hakkıyla beraber Doğu Anadolu'da söz sahibi oldu. Böylece İngiltere, hem Rusya'dan hem de Osmanlı Devleti'nden istediğini aldı. Bu durumdan en fazla zarar gören taraf Osmanlı Devleti oldu (Bozkurt, 2005: 62). Çünkü Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da önemli miktarda hem toprak ve hem de nüfus kaybına yol açtı. Ayrıca Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya gibi güçler, Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına yönelik bir politika izlemeye başladılar (Ortaylı, 1981, s. 22).

Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri sırasında İngiltere'nin başbakanı olan ve bu iş için şahsen büyük uğraşlar veren Benjamin Disraeli, kaleme aldığı *Tancred* adlı kitabında: “*İngilizler, Kıbrıs'ı istiyorlar ve alacaklardır da.*” ibaresiyle bu işte ne kadar kararlı olduklarına dikkat çekti. Amiral Lord John Hay başta olmak üzere bazı İngiliz diplomatları ve subayları, Kıbrıs'ın ideal bir mevkide bulunduğunu, Magosa Limanı'nın deniz üssü için çok uygun bir yer olduğunu düşünüyorlardı (Sonyel, 1978, s. 739; Gazioğlu, 1960, s. 9-10).

1878-1908 Yılları Arasında Kıbrıs

İngiltere, Berlin Antlaşması'yla yalnızca Kıbrıs Adası'nı almakla kalmadı, aynı zamanda Ermeni meselesine ilişkin olarak da padişah nezdinde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme hakkını da kazandı. Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçmesiyle birlikte burada yaşayan Hristiyanlarla Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler için yeni bir dönem başladı. Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması hususunun Berlin Antlaşması'na sıkıştırılmasıyla İngiltere, bundan sonra söz konusu ıslahatların uygulanmasını kendine vazife edinerek Osmanlı Devleti'ni sürekli sıkıştırdı (BOA, Y.PRK.TKM, 33/34). İngiltere, Berlin Konferansı boyunca, tadilat yapılması öngörülen Ayastefanos Antlaşması'nı Doğu Anadolu'daki altı vilayetin sorumluluğunu üstlerine alacak bir şekilde düzenlemeye çalıştı. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla, daha önceden de gündeme getirilen hususlar bir ıslahat programı şeklinde yeniden tartışmaya açıldı (Ünal, 2011, s. 33).

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi “*Babiali, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkes ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Babiali, bu hususta alınacak önlemleri büyük devletlere bildirecektir ve bu devletler de alınan önlemlerin uygulamasını*”

gözetleyeceklerdir.” şeklindeydi. Bu madde anlaşıldığı üzere Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde reform yapılmasını şart koşuyordu. *Bu durum*, Anadolu’da ortaya çıkan Ermeni ihtilalcilerine destek veren Kıbrıs’taki komitacıları cesaretlendiriyordu (Karpas, 2010, s. 141-142).

İngiltere, 22 Temmuz 1878’de adayı idare etmek üzere Sir Garnet Wolseley’i yüksek komiser olarak Kıbrıs’a gönderdi. Sir Garnet Wolseley’i adanın Rum ahalisi büyük bir sevinçle karşıladı. Sir Garnet Wolseley’in adaya geldiği sırada Larnaka’da düzenlenen törende Başpiskopos Kipriyanos tarafından yapılan konuşma, Kıbrıslı Rumların İngiliz idaresine bakış açılarını açıkça ortaya koydu. Başpiskopos Kipriyanos bir konuşmasında İyon Adaları’nın 1864’te İngilizler tarafından Yunanistan’a verildiğini örnek göstererek Kıbrıslı Rumların da şimdi böyle bir beklentisinin olduğunu söylemesi Kıbrıs Adası’ndaki gayrimüslimleri sevindirdi (Kurat, 1968: 81; Alasya, 1964, s. 68-69).

Kıbrıs’ın Yunanistan’a ilhakı için Hıristiyanların yapmakta oldukları gösteri ve mitinglerden rencide olan bir kısım Müslüman ahali, adanın Osmanlı Devleti’ne iadesi veya bu mümkün değilse Anadolu’ya gitmelerine müsaade edilmesi için müftülük nezdinde girişimlerde bulundu (BOA, Y.A.HUS, 327/115, 19/Za/1312). Buna rağmen Müslüman ahaliyi rencide eden hareketlerin önü bir türlü alınamadığı gibi Bahriye zabitanı kıyafetli bir şahıs; Midilli’ye giderek Kıbrıs’ta Müslümanların başta Rumlar olmak üzere tüm Hıristiyanları katledeceklerine dair söylentiler çıkartarak iki unsur arasındaki gerginliği daha da arttırdı (BOA, DH.TMIK.M, 27/50, 01/R/1314). Bu durumun farkında olan Babîâli, mürur tezkiresi olmayan kişilerin Kıbrıs’a giriş-çıkış yapmalarını engellemek üzere bir düzenleme yaptı. Bu düzenlemeye göre Osmanlı tebaasından olan ve talepte bulunan her Kıbrıslıya tezkire verilecek; tezkiresi olmayanların adaya giriş-çıkışlarına kesinlikle müsaade edilmeyecekti. Ayrıca bu hususlara uyulması konusunda elçilikler tembih edilecekti (Serbestoğlu, 2014, s. 363-364).

Kıbrıs’ın Yunanistan’a katılması konusunda Rumlar, çoğu zaman Ermenilerle işbirliği içerisine girdiler. 1880’li yıllarda Yunan konsoloslarının maiyetlerinde hizmetçi sıfatıyla bazı komitacı Ermeniler, Osmanlı ülkesinin muhtelif yerlerine giderek faaliyetlerde bulundular. Anadolu’da komitacılık faaliyetlerinin arttığı dönemde Mersin, Adana, Ayıntab, İskenderun ve Halep’te bulunan Yunan konsoloslarının maiyetlerinde özellikle Ermenilere yer vermeleri Babîâli’nin dikkatinden kaçmadı. Bu yüzden Babîâli, ülkenin içinde bulunduğu genel durum ve bölgenin hassasiyeti sebebiyle bahsedilen yerlerdeki konsolosların maiyetlerine Ermeni birini almalarını sakıncalı gördü ve bu konuda onları diplomatik yollarla ikaz etme gereği duydu (BOA, DH.TMIK, 42/33, 06/C/1315).

Fransa’nın İstanbul Büyükelçisi Paul Gambon bir demecinde: “*Avrupa, ilk kez 1885’lere doğru Ermeni ihtilalini konuşmaya başladı. Bu andan itibaren Ermeni ahalisi arasında şu iki düşünce ön plana çıktı: Milliyetçilik ve özgürlük...*” şeklinde ifadeler yer verdi. Aynı şekilde Avrupalı bir diplomat olan Fridtjof Nansen ise şu sözleriyle konuya farklı bir boyut kazandırdı (Ünal, 2011, s. 36): “*Ermeni meselesi, Batılı devletler tarafından Osmanlı Devleti’ni sıkıştırarak hükümetlerine çıkar sağlamak üzere etkili bir baskı aracı haline dönüştürüldü. Avrupalı diplomatların ve hükümetlerin, Ermeni meselesini ciddiye almadıkları üzüntü verici bir gerçektir.*” II. Abdülhamit döneminin Zaptiye Nazırlarından Nazım Paşa’nın ifadelerinden anlaşıldığı üzere, maksatlarının ne olduğu sorulan bir komite üyesinin: “*Bâb-ı âliye ve Müslüman mahallelerine hücum edip ihtilâl çıkarmak, bu suretle medeni Avrupa devletlerinin müdahalelerini sağlamak ve bu suretle Babîâli’nin tasaddi ve esaretinden kurtulmak.*” şeklinde verdiği cevap meselenin hangi boyuta ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir (Hüseyin Nazım Paşa, 2003, s. 19).

Kıbrıs adasında yayımlanan bir gazete haberine göre Berlin Antlaşması’nın ilgili hükümleri sayesinde arkalarına büyük bir destek alan Ermeniler, yapılması öngörülen ıslahat programı dâhilinde Avrupa’nın büyük devletlerinden ve Babîâli’den talepleri şunlardı:

• Bağımsız Ermenistan'ın kurulması ve buraya büyük devletlerin belirlediği Avrupalı bir valinin atanması ve Doğu Anadolu'daki mutasarrıf ve kaymakamların bu vali tarafından görevlendirilmesi,

• Doğu Anadolu'da Avrupalı askerî güçlerin bulundurulması,

• Doğu Anadolu'dan elde edilen gelir ve kaynakların dörtte üçünün bölge ihtiyaçlarına ayrılması ve kullanılması (BOA, Y.PRK.AZN, 24/35 2/C/1323; Demiryürek, 2006, s. 116).

Ermenilerin meskûn olduğu Anadolu vilayetlerinde yeni bir idare tarzının tesisini ve sair hususları içeren söz konusu ıslahat programı, bağımsız bir devlet kurma konusunda Ermenileri heveslendirdi ve aynı zamanda da Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme fırsatı vermesi bakımından Avrupa'nın büyük devletlerini de harekete geçirdi (Karal, 2007: 129-135; Sarımay, 2008: 76). İngiltere, yapılacak reformları yerinde incelemek üzere Anadolu'nun muhtelif yerlerine askerî heyetler gönderdi ve bunların faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nde görevli konsolosları vasıtasıyla takip etti. Bu heyetlerin varlığını İngiltere'nin kendilerini himayesi altına aldığı şeklinde algılayan bir kısım Ermeni, bundan kendilerine vazife çıkararak bir tedhiş harekâtına başladı, kurduğu komitalar vasıtasıyla tebaası olduğu devlete karşı bağımsızlık mücadelesine girişti (Ünal, 2011, s. 35). Anadolu'da Ermeni olaylarının başladığı sıralarda Kıbrıs adasında Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin bir şubesinin bulunması komitacıların işini kolaylaştırdı (Karal, VIII, 2007, s. 36). Komitacıların önde gelen isimlerinden biri olan Baron Agasi, Kıbrıs'ta ihtilal konusunda halka açık birçok konferans verdi; bu konferanslarda ırkdaşlarıyla Ermenilerin Doğu Akdeniz sahillerine nasıl çıkabileceklerini tartıştı (Hüseyin Nazım Paşa, 2003, s. 206).

1896 ilkbaharında Lefkoşa ve Magosa'da zararlı faaliyetlerde bulunan bir kısım Ermeni komitacısı, Anadolu'daki ihtilale destek vermek üzere Lazkiye, Halep, Mersin ve İskenderun'dan temin ettiği yüzlerce Ermeni'yi oluşturdukları kamplarda silah ve mühimmat konularında eğitmek için büyük gayret içindeydiler. Kıbrıs'ta görevli hafiyelerin elde ettiği bilgiler sayesinde Tuzla yakınlarında bir yerde gruplar halinde yüzlerce Ermeni'nin silah talime alındığı ortaya çıktı. Burada eğitimini tamamlayanlar, diğer komitacılara katılmak üzere İskenderun, Mersin ve Silifke sahillerinden Anadolu'nun muhtelif yerlerine ve Halep tarafına gönderildiler (BOA, Y.PRK.UM, 34/71: 25/L/1313; 37/45 09/L/1314; Aytekin, 2000).

Polis memuru Lütfi Efendi'nin, 25 Mayıs 1896'da Babiâli'ye ulaşan mektubuna göre komitacılar tarafından gizlice Kıbrıs'a silah ve mühimmat sokulmakta, yasak olmasına rağmen Beyrut'tan Kıbrıs'a *Mizan*, *Hürriyet* ve *Meşveret* gibi bazı gazeteler getirilmekteydi. Babiâli tarafından görevlendirilerek Kıbrıs'a gönderilen hafiyelerin raporlarına göre; Kıbrıs adasında Tuzla, Lefkoşa, Değirmenlik köyü, Girne ve Limson'da 1.000'den fazla komitacı Ermeni mevcuttu. Bu sayı, bazı raporlarda 2.500-5.000 arasında değişmekteydi (BOA, DH. TMİK.M, 2/87, 25/L/1313; 6/27, 12/Z/1313; 11/52, 23/S/1314; Y.MTV, 143/18, 9/M/1314).

İngiltere, 1907'de Kıbrıs'ın iktisadî ve idari yapılanmasını incelemek üzere *Sömürgeler Bakanlığı Müsteşarı* Winston Churchill'i adaya gönderdi. Bunu bir fırsat bilen bir kısım Rum, bir bildiri yayınlarak Churchill aracılığıyla İngiltere'den adanın Yunanistan'a bağlanmasını talep etti. Bu bildiriye Churchill uluslararası diplomasiyi de dikkate alarak şu şekilde cevap vermiştir (Alasya, 1964, s. 73-74):

Adanın Yunanistan'ın bir parçası olduğu neye dayanır? Ada ile Yunanistan arasında ne tarihî ne de coğrafi bir bağ vardır. Adanın tarihî devirlerde Mısır, İran, Asur, Roma, Venedik, Ceneviz ve Osmanlı Devletleri'ne bağlı olduğunu görüyoruz. Hiçbir zaman Yunanistan'a bağlı olduğunu tarih kaydetmiyor. Kıbrıs en geniş bir hayal ile bile coğrafi bakımdan Yunanistan'ın bir parçasını teşkil edemez. Kıbrıs'ta şu anda yaşayan insanlar Yunanlı değildir. Yalnız Yunan dili bunların Yunan geleneklerine bağlı kalmalarını sağlamıştır.

Churchill'in sarf ettiği bu sözler, adadaki Müslümanları rahat bir nefes aldırdı ve onlarda Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmeyeceği düşüncesini kuvvetlendirdi (Alasya, 1964, s. 73-74).

1908 ilkbaharında Kudüs Ermeni Kilisesi'nde görevli iken uygunsuz hareketlerinden dolayı Yafa'ya sürgün edilen Ohannes oğlu Diyarbekirli Hugaz, burada komitacı Ermenilerle irtibata geçerek Kıbrıs'a kaçmayı başardı. Hugaz, Kıbrıs'ta Osmanlı Devleti'ne karşı propaganda faaliyetleriyle Anadolu'daki Ermeni ihtilaline katılım sağlamak için büyük gayret sarf etti ve adada verdiği vaazlarla Hristiyanlar arasında Müslümanlara karşı büyük bir nefret uyandırdı. Osmanlı güvenlik güçleri tarafından takibe alınan bu şahsın ele geçirilmesiyle Kıbrıs'taki bölücü ve kışkırtıcı faaliyetlerine son verildi (BOA, DH.TMIK.M, 265/42, 19/S/1326).

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs adası, Osmanlı toprakları üzerinde birbirinden farklı politikalar izleyen başta Rusya, İngiltere ve Fransa olmak üzere yabancı devletlerin özellikle ilgilendiği bir mevki oldu. Kıbrıs'la ilgili gelişmelerin kilit noktasını 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve bu savaşın akabinde imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları oluşturdu. Bu süreçte Rusya, Doğu Anadolu; İngiltere ise Kıbrıs üzerinde hak sahibi olmasına rağmen ortak noktaları *Ermeni Meselesi* gibi bir konuyu uluslararası kamuoyuna çıkartarak Osmanlı gündemini meşgul etmeleriydi. 1878'e kadar müttefik olarak bilinen İngiltere'nin özellikle Rus tehdidini kullanarak Osmanlı Devleti'nden bir miktar toprak koparması diğer devletlere örnek teşkil etti. Bu tarihten itibaren diğer devletlerin de aynı vasıta ile Osmanlı Devleti'ni parçalamasında etkin olmalarının yolu açıldı. Nitekim 1878'de Avusturya Bosna-Hersek'i, 1897'de Yunanistan Girit'i işgal etti.

XIX. yüzyılda Batılı devletlerin müdahalesini gündeme getiren bazı olayların baskısı altında, Osmanlı Devleti geleneksel diplomatik metotları terk ederek Batı menşeli bir sistem geliştirmek zorunda kaldı. Ermeni komitalarının yürüttüğü faaliyetlerin etkisiyle asayiş olaylarının arttığı dönemde hukuken Osmanlı Devleti, idarî olarak İngiltere yönetiminde bulunan Kıbrıs adası; stratejik ve coğrafi konumu nedeniyle Ermeni olaylarında da önemli bir rol oynadı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'e bakan kıyılarının tam karşısında bulunması nedeniyle, kaçak yollarla yurt dışına gitme veya yurt dışından gelip gizlice Osmanlı topraklarına girme düşüncesinde olan Ermeniler için Kıbrıs önemli bir koridor oldu. Bu yönüyle Kıbrıs Adası, Batılı devletler -özellikle İngiltere- ile Osmanlı Devleti arasında diplomatik bir hareketliliğin etkisinde kaldı.

Osmanlı Devleti'nin her türlü diplomatik yola başvurmasına rağmen Kıbrıs konusunda kontrolü kaybetmesi, siyasal ve ekonomik olarak Avrupalı Büyük devletlere bağılılığı ve idari anlamda yetersizliğinden kaynaklandı. Osmanlı toprakları üzerinde Batılı devletlerin oluşturduğu rekabet ortamı, Kıbrıs'ı Yunanistan'a katmak isteyen Rumlarla komitacılık faaliyetlerinde bulunan Ermeniler için de bir fırsat yarattı ve her iki unsurun tarihsel hayallerini yeniden harekete geçirdi. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin yer aldığı İttifak bloğunu bahane ederek adayı tek taraflı olarak ilhak etmesinde bu durum önemli derecede etkili oldu. Adadaki Müslüman ve Türk unsurlar, her türlü tehdit ve tehlikeye rağmen millî ve dinsel kimlikleriyle Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olarak var olma kararlılığını örgütlenerek ve kurumlaşarak gösterdiler. Çünkü uluslararası hukuka ve teamüllere göre ada, hâlihazırda Osmanlı toprağıydı. Diğer taraftan da Kıbrıs'taki Rum ve Ermeni unsurların tebaası oldukları devlete karşı Kıbrıs'ta yürüttükleri zararlı faaliyetler, Millî Mücadele'nin sonuna kadar aynı şekilde devam etti.

Kaynakça

- Alasya, H. Fikret. (1964). “İngiliz İdaresinde Tatbik Edilen Politika”. *Kıbrıs ve Türkler*. Ankara. 3/B2: 68-96.
- Ali Fuad. (1928). *Rical-i Muhimme-i Siyasiye*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat [DH.TMIK.M.]*: 2/87, 25/L/1313; 6/27, 12/Z/1313; 11/52, 23/S/1314; 27/50, 01/R/1314; 42/33, 06/C/1315; 265/42, 19/S/1326.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezâreti / Siyasi, [HR.SY.S.]*: 10336, 55, 12/Ra/1286; 50069/12, 16/Z/1221; 903, 26, 04/Za/1269.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun [HAT.]*: 6971, 16/Z/122.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Hariciye [İ.HR.]*: 6703, 27/N/1272.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Hususî Maruzât Evrakı [Y.A.HUS.]*: 327/115 19/Za/1312.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı [Y.PRK.AZN.]*: 24/35, 2/C/1323.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı [Y.PRK.UM.]*, 34/71, 25/L/1313; *YPRK.UM.*, 37/45 09/L/1314.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadaret Mütenevvia Maruzat [Y.MTV.]*: 143/18, 9/M/1314.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn [Y.PRK.TKM.]*: 33/34, 09/Ca/1312.
- Binark, İsmet. (2005). *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*. Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları.
- Bozkurt, Bekir. (2005). *İngiltere'nin Kıbrıs Adası'nı İlhak Süreci*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi.
- Davidson, Roderic H. (2000). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasinin Modernizasyonu”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. Ankara. 11: 849-861.
- Demiryürek, Mehmet. (2006). “Ermeni Olayları ve Kıbrıs”. *Ermeni Araştırmaları*, Ankara: 20-21: 115-136.
- Feller, Robert H. (1975). *American Diplomacy*, New York: W. W Norton & Company.
- Feroz, Ahmed - Khan Yasamee. (1999). “Ottoman Diplomacy in the Era of Abdülhamid II (1878-1908)”. *Çağdaş Türk Diplomasisi (200 Yıllık Süreç)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 224-232.
- Gazioğlu, Ahmet. (1960). *İngiliz İdaresinde Kıbrıs (1878-1960)*. İstanbul: Ekin Basımevi.
- Graves, P. Philip. (1999). *İngilizler ve Türkler*. Ankara: 21.Yüzyıl Yayınları.
- Günay, Nejla. (2007) “Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu’da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi”. *Gazi Akademik Bakış*. Ankara. I/1: 117-118.
- Hariciye Nezareti. (1335). *Kıbrıs Meselesi*. İstanbul: Hariciye Nezâreti Neşriyatı.
- Hüseyin Nazım Paşa. (2003). *Hatıralarım*. İstanbul: Selis Kitapları.

- Karal, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi [Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)]*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. VIII.
- Karal, Enver Ziya. (1994). *Osmanlı Tarihi [Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)]*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, V.
- Karpat, Kemal H. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kıbrıs Türk Kültür Derneği. (1984). *Kıbrıs'ın Tarihi Gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*. Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları.
- Kurat, Yuluğ Tekin. (1968). *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Mahmud Celaleddin Paşa. (1326). *Mir'at-ı Hakikât*, Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye. I.
- Mahmud Celaleddin Paşa. (1327). *Mir'at-ı Hakikât*, Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye. III.
- Nabi, Mehmet - Fahri Rumbeyoğlu. (1334). *Kıbrıs Meselesi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ortaylı, İlber. (1981). *II. Abdülhamit Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (2016). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Osman Nuri Ergin. (1327). *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı (Hayat-i Hususiye ve Siyasiyesi)*. İstanbul: Kitaphane-i İslam ve Askerî. I.
- Quataert, Donald. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarınay, Yusuf. (2008). "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)". *Gazi Akademik Bakış*. Ankara. I/2: 69- 76.
- Serbestoğlu, İbrahim. (2014). *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Serbestoğlu, İbrahim. (2014). "Yunanistan'a Geçiş Sürecinde Teselya Müslümanlarının Durumu". *Bellekten*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. LXXVIII/283: 1075-1097.
- Shaw, Stanford J. - Ezel Kural Shaw. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. İstanbul: E Yayınları. II.
- Sonyel, Salahi R. (1978). "İngiliz Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre Osmanlı Padişahı 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?". *Bellekten*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. XLII/168: 725-741.
- Şafak, Nurdan. (2006). *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi.
- Şahin, İsmail. (2016). "İngiltere'nin Akdeniz Siyasetinde Kıbrıs (1580-1878)", *Asya Minor Studies*, Kilis. 4/7: 149-176.
- Tuncer, Hüner. (2005). *Eski ve Yeni Diploması*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Türk Tarih Kurumu. (2008). *Muâhedât Mecmuası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. IV.
- Türkgeldi, Ali Fuat. (1987). *Mesâil-i Mühime-i Siyasiyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. II.
- Uçarol, Rıfat. (1978). *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Adanın İngiltere'ye Devri)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ünal, Şeref. (2011). *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Meselesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yücel, Yaşar - Ali Sevim. (1992). *Türkiye Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
